

DOI:10.26104/NNTIK.2022.62.72.061

Султанова А.А.

АЙКЫН КЕЛЕР ЧАК МААНИЛЕРИНИН ҮЧҮНЧҮ
ЖАК АРКЫЛУУ ТУЮНДУРУЛУШУ

Султанова А.А.

ВЫРАЖЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ОПРЕДЕЛЕННОГО
БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ТРЕТЬЕГО ЛИЦА

A. Sultanova

THIRD PERSON FUTURE DETERMINATED
VERBS EXPRESSION

УДК: 81`367.625

Биз бул макалабызда кыргыз тилинин морфология бөлүмүндө сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш сөз түркүмүнүн чак категориясына, келер чактын айкын келер чак маанилеринин үчүнчү жак аркылуу туюндурулушуна иликтөө жүргүзүмөкчүбүз. Кыргыз тилинин морфологиясында жак категориясы өзгөчө категория болуп саналат. Жак мүчөлөрү этиш сөздөргө гана уланбастан, атооч сөздөргө да жалганат. Бирок, этиш сөз түркүмүнө көбүрөөк мүнөздүү болуп эсептелет. Анткени, этиштер кыймыл-аракетти билдирген сөздөр болуп саналат. Кыргыз тилиндеги үчүнчү жактын жак мүчөсү менен уюшулуп, баяндагыч ыңгайда айкын келер чакты билдиришине мисалдарды келтирип талдоо жүргүзүбүз. Мындай көрүнүштөр, башкача айтканда, айкын келер чактын үчүнчү жак маанисиндеги айтылыштары этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндө эле туюндурула бербейт да, ага этиш уңгуга же этиштик негизге үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражаттар жалганарын мисалдар аркылуу түшүндүрүп бермекчибиз.

Негизги сөздөр: морфология, этиш, чак категориясы, келер чак, айкын келер чак, үчүнчү жак, грамматикалык каражаттар.

В данной статье в разделе морфологии кыргызского языка мы изучим категорию глаголов будущего времени, выраженные через третье лицо. В морфологии кыргызского языка категория лица является особой категорией. Аффиксы присоединяются не только к глаголам, но и к существительным. Однако глагол более специфичен для группы слов. Ведь глаголы - это слова, выражающие действие. Мы приводим примеры спряжения глаголов в изъявительном наклонении определенного будущего времени третьего лица. То есть даются примеры соединения аффиксов к основе и корню глаголов определенного будущего времени третьего лица. Анализируя грамматику кыргызского языка, приводим примеры того, как можно образовывать третье лицо определенного будущего времени и выразить действие рассказчика в удобной форме. Такие явления, то есть местоимения третьего лица определенного будущего времени, не выражаются формой основы или основы глагола, а присоединяются к основе глагола или грамматическим средствам третьего лица.

Ключевые слова: морфология, глагол, категория времени, будущее время, определенное будущее время, третье лицо, грамматические средства.

In this article, in the section of the morphology of the Kyrgyz language, we will study the category of future tense verbs expressed through the third person. In the morphology of the Kyrgyz language, the category of person is a special category. Affixes are attached not only to verbs, but also to nouns. However, the verb is more specific

to a group of words. After all, verbs are words that express action. We give examples of conjugation of verbs in the indicative mood of the definite future tense of the third person. That is, examples are given of connecting affixes to the stem and root of verbs of a certain future tense of the third person. Analyzing the grammar of the Kyrgyz language, we give examples of how you can form the third person of a certain future tense and express the narrator's action in a convenient form. Such phenomena, that is, third person pronouns of a certain future tense, are not expressed by the form of the stem or stem of the verb, but are attached to the stem of the verb or grammatical means of the third person.

Key words: morphology, verb, tense category, future tense, definite future tense, third person, grammatical means.

Этиш сөздөрдүн кыймыл-аракетти тейлеп тилдин жандуу болуп көрүнүшү негизги болуп саналган. Ошентип сөз болуп жаткан учурдагы кыймыл-аракет, сөз болуп жаткан кезден мурда болуп өткөн кыймыл-аракет жана сөз болуп жаткан кезде али аткарыла элек кыймыл-аракеттердин билдирилиши байыркы кылымдардан бери эле окутулуп, иликтенип келүүдө. Демек дүйнөдөгү бардык тилдерде учур чак, келер чак жана өткөн чакты билдирген этиш сөздөр бөлүнүп көрсөтүлүп изилденип келе жатканы белгилүү. Ошондо да кээ бир тилдерде мына ушул үч чактын ар биринин өзгөчөлөнгөн түрлөрүнүн бар экени да белгилүү.

Кыргыз тилиндеги келер чактын тыбыштык көрүнүшү, морфологиялык жактан уюшулушу учур чакка окшош болгону менен өткөн чак сыяктуу мезгилдин өтөр аралыгы, узактыгы жана перспективалуу көрүнүшү аркылуу жүрөт.

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн келер чак маанисинде айтылышы дайыма этиштин жак, ыңгай категорияларынын маанилери менен ажырагыс биримдикте ишке ашат. Ошону менен бирге этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндөгү көрүнүшүндө да дайыма келер чак маанилери болот. Бирок мындай учурда деле жак мааниси ошол турушу менен эле билдириле бербейт. Түркологдордун дээрлик бардыгынын сөздүктөрүнүн жазылышында «этиш сөздөр экинчи жак жекелик санда буюруу маанисинде болот» деп айтып тааныгандары биздин бул оюбузду бекемдейт деп эсептейбиз.

Этиш сөз түркүмү, анын табияты тууралуу сөз

кылганыбызда, этиштин учур чагы да мезгил аралыгындагы учурду туюндуруп, грамматикалык жактан али аткарыла элек, боло элек, иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракеттин көрүнүшү тууралуу сөз боло турган сөздөрдүн грамматикалык формасы сыяктуу маанилерде айтылат. Мына ушул лексика-грамматикалык маанилеринен улам кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн учур чак менен келер чак маанилеринде, келер чактын өзүндө да өз ара бири-биринен айырмаланган көрүнүштөрү болот.

Кыргыз тилинде тилдик карым-катыштар жалаң эле адамдардын түздөн-түз, бетме-бет келип пикир алышуулары аркылуу болбостон кадыресе баяндоолор, монологдор аркылуу да жүрө берет. Мындай карым-катыштар үчүнчү жак менен байланышта болот. Этиштик грамматикалык үчүнчү жак тууралуу «Үчүнчү жак – сөзгө катышпаган, бирок сөз болуп жаткан тарап, сөз болуп жаткан нерселер, түшүнүктөр, объектилер да үчүнчү жак болот» [3] деген түшүнүк берилген.

Айкын келер чактын үчүнчү жакты туюндурган маанилери да чакчыл мүчөлөргө жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу ишке ашат. Эгерде, биринчи жактагы айтылыштарда биринчи жактын жак мүчөлөрү, экинчи жактагы айтылыштарда экинчи жактын жак мүчөлөрү милдет аткарган болсо, үчүнчү жактагы айтылыштарда үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражаттар милдет аткарат.

Кыргыз тилинин грамматикасында чагылдырылып, белгилүү болгондой үчүнчү жакты туюндурган өзүнүн грамматикалык каражаты жок. Биздин оюбузча, жак категориясынын атооч сөздөргө да, этиш сөздөргө да тиешелүү болгондугу жак категориясынын туюндурулушунда үчүнчү жак тууралуу болгон маселе толук чечиле элек болуш керек деп эсептейбиз. Орусча эмгектерде жак мүчөлөрүн баяндоочтун мүчөлөрү (аффиксы сказуемости) деп да жазылып жүрөт. Бул мүчөлөрдүн, жак мүчөлөрүнүн атооч сөздөргө жалганыштары сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарууга жөндөмдүү болот. Ал эми келер чак мааниси менен этиш сөздөргө жалганган учурунда сүйлөмдө этиш сөз түркүмү аткарган милдетти аткара берет. Бирок жак мүчөлөр толук түрү менен жалганганда да, кыскарган түрү менен жалганганда да атоочтордогусу менен этиштердеги бирдейликти түзөт.

Кыргыз тилинде грамматикалык үчүнчү жак сөзгө аралашпай турган тарапка карата айтыла тургандыгы белгиленип келет. Жогорку окуу жайлардын филология факультеттери үчүн жазылган окуу китепте грамматикалык үчүнчү жак тууралуу «сөзгө катышпаган, бирок ал(ар) жөнүндө сөз (речь) жүрүп жаткан адам(дар) же башка нерсе(лер) III жак болуп эсептелет» [5], деп жазылган. Ал эми 1964-жылы жарык көргөн кыргыз тилинин грамматикасында грамматикалык үчүнчү жакка аныктама берилбегени менен алда

канча толугураак түшүндүрмө берилген.

«Үчүнчү жактын өзүнө тиешелүү грамматикалык жак мүчөсү жок; сүйлөмдө үчүнчү жак үчүн баяндооч болуп түшкөн сөз берки эки жак мүчөлөрүнүн жалганышы үчүн база болуп эсептелет. Кыргыз тилинде үчүнчү жак азыркы учур чакта жана айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ болот. Калган бардык учурда үчүнчү жак мүчөсүз колдонулат» [7], деген аныктама берилген. Биз изилдөөлөрүбүздө үчүнчү жактын мына ушул «айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ боло» тургандыгына өзгөчө токтолобуз. Анткени үчүнчү жактын жак мүчөгө ээ боло тургандыгы, башкача айтканда, үчүнчү жак да кээде жак мүчө менен туюндурула тургандыгы грамматикаларда таптакыр эске алынган эмес [7, 5, 1].

Бирок ошол грамматикалардагы айкын келер чакка келтирилген мисалдарда грамматикалык үчүнчү жактагы сөздөрдө жак мүчөлөрдүн бар экендиги байкалып эле турат.

«Камгак учкан тигил талаа
Көк жибекке айланат,
Гүлдөрүнө булбул сайрап,
Кеткис болуп байланат
(А. Токомбаев) (келер чак)» [7].

Мисалдагы *айланат*, *байланат* деген этиш сөздөр атайын бөлүнүп жазылып, алардын келер чакта айтылып жаткандыгы көрсөтүлгөн. Мисалдар айкын келер чактагы үчүнчү жакты билдирип турат. Бул этиш сөздөрдү состав боюнча талдап көрсөк, *айланат*, *байла-н-а-т* болуп морфемаларга ажырайт да, акыркы морфема (-*т*) грамматикалык үчүнчү жакты билдирип, ал үчүнчү жактын жак мүчөсү боло алат деп эсептейбиз.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн жазылган бул окуу китебинде жак категориясы зат атоочто гана берилип [4], этиш сөз түркүмүндө жак категориясы берилген эмес. Бирок этиштин айкын келер чагын жазып түшүдүрүүдө келтирилген мисалдарында үчүнчү жактын жак мүчөсүнүн бар экендиги көрүнүп турат. «Береги кар кетсе, бир жумадан кийин дыйкандар **кош чыгарат** (Т.С.) ... Бар барын *бербейт*, жок карап *турбайт*. Шамал болмоюнча, теректин башы *кыймылдабайт* (Манас)» [4]. Мисалдарда айкын келер чак деп атайын бөлүнүп көрсөтүлгөн этиш сөздөрдүн составдык түзүлүшүндө үчүнчү жактын жак мүчөсү (-*т*) байкалып эле турат: *кыл чыг-ар-а-т*; *тур-ба-й-т*; *кыймыл-да-ба-й-т*.

И. Абдувалиевдин «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде да үчүнчү жактын жак мүчөсү атайын көрсөтүлбөй, мисалдарында ал бар экени көрүнүп турат: «*Башкарма менин тилим-*

ден чыкпайт, кадырман кишимин» (Т. Абдумомунов) [1]. Этиш сөздө үчүнчү жактын жак мүчөсү *-т* катышып жатат: *чык-па-й-т*.

Ошентип кыргыз тилинде айкын келер чакта үчүнчү жактын жекелик санда да, көптүк санда жак мүчө менен туюндурулушу бар: жекелик санда *-т*, ал эми көптүк санда *-ыш* мүчөсү менен кошо айтылган *-ышат* (*-ыш-а-т*) деген жак мүчө түрлөрү бар. Биз муну жаңылык катары айтып жатканыбыз жок, грамматикаларда жана окуу китептерде келтирилген мисалдардан алып гана белгилеп койдук.

Кыргыз тилиндеги үчүнчү жактын жак мүчөсү менен уюшулуп, баяндагыч ыңгайда айкын келер чакты билдиришине мисалдарды келтирип талдоо жүргүзөбүз. Мындай көрүнүштөр, башкача айтканда, айкын келер чактын үчүнчү жак маанисиндеги айтылыштары этиш сөздөрдүн уңгу же негиз түрүндө эле туюндурула бербейт да, ага этиш уңгуга же этиштик негизге үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражаттар жалганат.

Айкын келер чактагы жекелик сан, үчүнчү жакты туюндурган грамматикалык каражат болуп *-сын* мүчөсү эсептелет.

-Ме, ал алдагы таарыңды! Бригадирине да айтып кой, экинчи мындай капты берчү болбосун. (Ч.Айтматов). Сүйлөмдөгү акыркы этиш, *болбосун: берчү болбосун*, каармандын айтайын деген оюнун негизин түзүп турат да, *-сын* мүчөсү менен үчүнчү жактагы айкын келер чак маанисин туюндуруп жатат. Пикирлешме, башкача айтканда, сөздү утуп жаткан тыңдоочуга эскертип айтып жатат. Кыймыл-аракеттин, капты берер бербешин бригадирдин мындан кийин аткарышын талап кылып эскертип жатат. Айкын келер чактын мааниси үчүнчү жак менен туюндурулду.

- Элибиз менен жерибиз ыраазы болсун. (Т. Абдумомунов). Драмадан алынган бул мисалда каармандын эл-жерине кайрылып айткан сөздөрү *болсун* (*ыраазы болсун*) деген этиш сөз менен жыйынтыкталып, *-сын* мүчөсү аркылуу айкын келер чактын маанисин үчүнчү жакта баяндап туюндуруп жатат: *болсун*.

*Уй менен төөң союлсун
Бул Алтайдын түзүнө
Чоң кемеге оюлсун* («Манас»).

Манас туулганда Жакыпка Акбалтанын сүйүнчүлөп баргандагы сөзүндө айтылган бул ыр саптарында *союлсун, оюлсун* деген этиш сөздөр айтылып, алар үчүнчү жактын келер чакты уюштурган *-сын* (*-сун*) мүчөсү менен келип баяндагыч ыңгайда айкын келер чак маанисин туюндуруп жатат.

Ошону менен бирге белгилеп кете турган нерсе, жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттери үчүн жазылган окуу китептерде *-сын*

мүчөсү буйрук ыңгайды билдире тургандыгы жөнүндө жазылган.

«Буйрук ыңгайдын 3-жагы *-сын* мүчөсү аркылуу берилет: *көрсүн, барсын, алсын* ж.б.» [6].

«Буйрук-каалоо ыңгайдын үчүнчү жагы калган жактардан жекелик жана көптүк түрү үчүн бир форма аркылуу берилгендиги менен айырмаланат; сүйлөөчүнүн үчүнчү жакка карата айтылган каалоосун, сунушун, чечимин, буйругун ж.б. билдирет» [6]

«Үчүнчү жакта *-сын* мүчөсү да буюруу, талап кылуу маанисин уюштурат: *уксун, билсин, айтышсын, жазып беришсин* ж.б.» [1].

Биз да үчүнчү жактын жекелик сандагы *-сын* мүчөсүнүн буйрук, талап кылуу маанилер бар экенин белгилейбиз. Ошону менен бирге эле кыргыз тилинде этиштин үчүнчү жагынын айкын келер чакта *-сын* мүчөсүнүн буюруу эмес, жайынча да айтыла тургандыгын жогорудагы мисалдар менен көрсөтүп өтүк.

Атактуу акын А. Токомбаевдин ырларынан профессор И. Абдувалиев «Балдар мага күлбөсүн, шылдың кылып жүрбөсүн» деген мисалды келтирген (161-б.). Биздин оюбузча Аалы Токомбаевдин бул ыр саптарындагы *күлбөсүн, жүрбөсүн* деген этиш сөздөрдө айкын келер чакты туюндурган үчүнчү жактын *-сын* мүчөсү катышып жатат: *күл-бө-сүн, жүр-бө-сүн*. Бирок бул сөздөрдө буйрук, талап кылгандык маанилери эмес, окуучунун апасына карата абалдуу түшүндүргөн гана ойлору айтылган. Ырдын мазмуну боюнча сабакка жөнөгөнү жаткан окуучу апасына

*«Кечиктирбе тамактан,
Кечикпейин сабактан.
Балдар мага күлбөсүн,
Шылдың кылып жүрбөсүн»* - дейт.

Ошентип, *-сын* мүчөсү айкын келер чакты, жекелик санды, үчүнчү жакты жалаң эле буйрук маанисинде билдирбестен жөнөкөй баяндоо мааниси менен да билдире берет.

«Манас» эпосунда Манастын туулганында Жакыпты сүйүнчүлөп барган Акбалтанын сөзүндө

«Калмак турмак канчага

Кыргын салар шер болсун» деген ыр саптары айтылат. Бул жерде да *-сын* мүчөсү (*шер болсун*) үчүнчү жакты буюруу эмес, жайынча эле баяндап айтылып (ырдалып) жатат.

Айкын келер чактын *-сын* мүчөсү терс маанисин билдире турган *-ба* мүчөсү менен айкашып да келе берет. Мындай учурларда да үчүнчү жак, жекелик сан, айкын келер чак грамматикалык маанилери туюндурула берет.

-Ай, алтыным ай, менде кылча күнөө болсо буюрбасын (М. Абакиров).

Жазуучу каармандын өзгөчөлүгү катары анын сөзүндө дайыма буюрбасын деген сөздүн кайталанып айтыла бере турганын белгилеп жазган. *«Аркы-берки*

сөздү ача түшүнбө. Дегеле жаман ниетибиз болсо буюрбасын» (М. Абакиров). Бул мисалдардагы буюрбасын деген сөз, этиш сөз, кандайдыр буйрук берүү, талап кылуу, өтүнүү маанилерин билдирбейт да жайынча эле баяндалган маанини билдирет. Грамматикалык үчүнчү жак, жекелик сан, айкын келер чак маанилери даана байкалып айтылып жатат.

Айкын келер чак маанисинде өтүнүчтү билдирген *-чы* мүчөсү да үчүнчү жактын *-сын* мүчөсү менен айкашып келе берет.

-Уккула, айтсынчы, билгендерин. («Кут билим»). Этиш сөзгө жалганган өтүнүч маанисиндеги *-чы* мүчөсү жайынча гана баяндоону билдирип үчүнчү жактын *-сын* мүчөсүнүн мааниси сакталып эле турат. Өтүнүчтү билдирген *-чы* мүчөсү үчүнчү жакты туюндурууда дайыма мына ушул *-сын* мүчөсүнөн кийин келип жалганат. Бул мүчөгө (*-сын*) жалганбай, этиш уңгунун же этиштик негиздин өзүнө жалганган учурда (*айтчы, отурчу*) дайыма экинчи жакты туюндурат.

Айкын келер чакта үчүнчү жактын көптүк сан мааниси *-ыш* мүчөсүнүн *-сын* мүчөсүнө кошулуп айтылышы аркылуу уюшулат. Бул учурда ар дайым *-ыш* мүчөсү *-сын* мүчөсүнөн мурда келип жалганат.

Колу менен кылгандарын моюндары менен тартышсын. (Э. Турсунов). Этиш сөзгө *-ыш* мүчөсү жогоруда айтылгандай ырааты менен жалганып, кыймыл-аракеттин айкын келер чакта, үчүнчү жакта, көп-

түк сан мааниси менен жайынча эле баяндалганын көрдүк.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2008.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2014.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2019.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине арналган окуу китеби. Ф., 1980.
5. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. - Фрунзе, 1980.
6. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине арналган окуу китеби. - Ф., 1964.
7. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. - Ф., 1964.
8. Тыныстанов К. 5- жана 6-жыл үчүн тил сабактар. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934.
9. Султанова А.А. Түрк тилдүү элдердин тилинде этиштин келер чагынын изилдениши. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2021. № 1. - С. 275-279
10. Султанова А. А. Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилеринин иликтениш маселелери. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021, № 3. - С. 276-280.
11. Ураимов К. М. Сравнительные задачи обучения именительных и числительных глаголов в узбекских школах. // Наука и новые технологии. 2012. № 3. - С. 290-293.
12. Машрабов А.А., Көкчоева С.А. Орус жана кыргыз тилдеринде кыймыл этиштерди изилдөөнүн тарыхы (XIX-XX кылымдардын илимий материалдарында чагылдырылышы). / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. № 10. С. 66.